

Таццяна Сушко

Гродна

Фразеасемантычнае поле “Чалавек” у старабеларускай мове

Вывучэнне гістарычнай фразеалогіі нацыянальных моў з’яўляецца неабходным крокам для вырашэння шэрагу праблем, звязаных з працэсам фразеалагізацыі. Многія лінгвісты, у прыватнасці, Б. А. Ларын¹, В. М. Макіенка², В. У. Вінаградаў³, падкрэсліваюць, што толькі шляхам сістэмнага вывучэння фразеалогіі гістарычных помнікаў можна выявіць фразеаўтваральныя кантэксты, якія садзейнічалі з’яўленню фразеалагізаваных спалучэнняў, выявіць прычыны фразеалагізацыі як асноўнага шляху фарміравання фразеалагізмаў.

Не выклікае сумніву, што адзінкі мовы складаюць сістэмы, фразеалагізмы не з’яўляюцца выключэннем, знаходзячыся адзін з другім у вызначаных сінтагматычных і парадыгматычных адносінах, яны існуюць не ізалявана адзін ад другога, а аб’ядноўваюцца ў мове і маўленні паводле семантыкі. Менавіта таму і адбываецца злучэнне фразеалагізмаў у групы па семантычнаму падабенству, а аб’яднанне фразеалагізмаў па гэтай прыкмеце ў семантычныя палі.

Нягледзячы на значную колькасць прац па гісторыі фразеалогіі, практычна некранутай галіной засталася полевае даследаванне

---

¹ Б. А. Ларин, *Очерки по фразеологии и стилистике*, “Ученые записки ЛГУ. Серия филол. наук”, № 198, вып. 24, 1956, с. 200–224.

² В. М. Мокиенко, *Славянская фразеология*: Учеб. Пособие для филол. специальностей ун-тов, Москва 1980, 207 с.

³ В. В. Виноградов, *Избранные труды. История русского литературного языка*, Москва 1978, с. 254–287.

фразеалагізмаў старажытных помнікаў. Аднак такое даследаванне фразеалагічнага складу мовы дасць агульнае і дастаткова канкрэтнае ўяўленне аб значэннях фразеалагічных адзінак (далей ФА), іх узаемадзеяннях у межах цэласнай лексіка-семантычнай структуры мовы ў перыяд яе станаўлення⁴.

Тэрмін “фразеасемантычнае поле” быў прапанаваны Л. І. Райзензонам і Ю. Ю. Аваліані ў артыкуле “Сучасныя аспекты вывучэння фразеалогіі”. Аўтарамі дадзена моўная катэгорыя разумеецца як сукупнасць лагічных, псіхалагічных, а таксама “быццёвых” сфер, якія спараджаюць аднолькавае кола фразеалагічных з’яў⁵. Так як у семантычных палях ва ўзаемаадносінны ўступаюць асобныя значэнні моўных адзінак⁶, то асновай для пабудовы як лексіка-семантычнага, так і фразеасемантычнага поля (далей ФСП) з’яўляецца значэнне. Найбольш прыдатным азначэннем ФСП лічым наступнае: ФСП – сукупнасць ФА, якія належаць да адной паняццёвай сферы і характарызуюцца пэўнымі сістэмнымі адносіннамі паміж сабой⁷. Кожная ФА мае спецыфічны набор адзінак сэнсу, мінімальнага сэнсавых кампанентаў сем, інтэгральных і дыферанцыйных⁸. Па наяўнасці агульнай семантычнай прыкметы, якая ўваходзіць у семантычную структуру ФА пэўнай групы, падгрупы і якая з’яўляецца інтэгральнай, ФА аб’ядноўваюцца ў ФСП. Інтэгральныя элементы значэння паказваюць на падабенства адной ФА да другой, дыферанцыйныя – на адрозненне. Гэтыя семантычныя прыкметы выступаюць як дадатковыя і адлюстроўваюць другасныя характарыстыкі абзначанай з’явы рэчаіснасці. ФСП уключае ў сябе мікрапалі, групы і падгрупы. Такой думкі прытрымліваюцца многія вучоныя, напрыклад, В. А. Пятрова вылучае ў фразеалагічным складзе ФСП макрапалі, якія ў сваю чаргу дзеляцца на мікрапалі, групы і падгрупы⁹.

⁴ В. П. Абрамов, *Семантические поля русского языка*, Москва – Краснодар 2003, с. 7.

⁵ *Православная энциклопедия*, Москва 2004, т. VII, с. 74.

⁶ Ю. Н. Караулов, *Структура лексико-семантического поля*, “Научные доклады высшей школы. Филологические науки” 1972, № 1, с. 15.

⁷ Н. Н. Кириллова, *Сопоставительная фразеология романских языков*, Ленинград 1986, с. 15.

⁸ Е. Ф. Арсенцева, *Сопоставительный анализ фразеологических единиц (на материале фразеологических единиц, семантически ориентированных на человека в английском и русском языках)*, Казань 1989, с. 37.

⁹ О. О. Петрова, *Фразеосемантическое поле трудовой деятельности личности: автореф. дис. ... канд. филол. наук*, Моск. гос. гум. ун-т М. А. Шолохова, Москва 2007, 24 с.

Сярод семантычных аб’яднанняў у фразеалогіі старабеларускай мовы значнай колькасцю канстытуентаў вызначаецца ФСП “чалавек”, якое ўяўляе сабой сукупнасць ФА, што адносяцца да адной паняцінай сферы “чалавек”, аб’яднанымі на аснове выяўлення структурнага канатацыйнага кампанента значэння ФА з семамі ‘чалавек’, ‘дзеянні чалавека’, ‘адносіны чалавека да другога чалавека’ і характарызуюцца сістэмнымі адносінамі паміж сабой.

Некаторыя ФА старабеларускай мовы, аб’яднаныя вакол стрыжнёвага паняцця ‘чалавек’, ужываюцца ў сучаснай беларускай мове з тоемым значэннем (*злыи пазыки – злыя языкі*), некаторыя маюць аднолькавы склад кампанентаў, але семантычна адрозныя (*виги груди (перси) ‘выражаць смутак, распач, раскаянне стукаючы сябе ў грудзі – біць сябе кулаком ў грудзі ‘вельмі настойліва даводзіць што-н.; запэўніваць у чым-н.’*), большасць – з цягам часу зніклі. Узнікае пытанне, па якой прычыне адны ФА засталіся актуальнымі ў структурна-семантычным плане, другія захавалі кампанентны склад, але трансфармаваліся семантычна, трэція – выйшлі з ужывання поўнасю. Для высвятлення гэтага пытання падаецца неабходным разгледзець ФА старабеларускай мовы, якія аб’ядноўваюцца вакол паняцця ‘чалавек’ у сістэмнай арганізацыі поля і суаднесці іх з ФА сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

ФСП “чалавек” разглядаецца, па-першае, як сродак рэпрэзентацыі рэчаснасці на зрэзе XIV–XVIII стст., па-другое, як лінгвістычная катэгорыя, па-трэцяе, як метада апісання фразеалагічнага складу старабеларускай мовы, па-чацвёртае, як філасофская катэгорыя, накіраваная на пазнанне заканамерных сувязей з’яў моўнай рэчаіснасці. “Інтэрпрэтацыя таго ці іншага фрагмента рэчаіснасці ў выглядзе іерархічна арганізаванай у мове семантычнай прасторы прадстаўляецца найбольш поўным і адэкватным метадам пазнання свету ў важнейшых сувязях яго аб’ектаў”¹⁰.

Аб’ектам нашага даследавання з’яўляюцца ФА старабеларускай мовы XIV–XVIII стст., якія аб’ядноўваюцца ў ФСП “чалавек” паводле парадыгматычных адносін, у аснове якіх ляжыць падабенства паміж ФА па адных кампанентах іх структуры і проціпастаўленасць па другіх кампанентах. У якасці прадмета выступае структура ФСП “чалавек” у старабеларускай мове XIV–XVIII стст. На мэце стаіць

¹⁰ В. Н. Денисенко, *Семантическое поле «Изменение» в русской языковой картине мира: структурный, функциональный, когнитивный аспект*. Дис. ... д-ра филол. наук, Москва 2005, с. 96.

выяўленне і апісанне іерархічнай структуры ФСП “чалавек”; высвятленне асноўных шляхоў і спосабаў фразеалагізацыі; пераемнасці ФА поля “чалавек” старабеларускай літаратурнай мовы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Для рэалізацыі пастаўленай мэты неабходна вырашыць наступныя задачы:

- 1) выявіць корпус ФА старабеларускай мовы, аб’яднаных агульным значэннем ‘чалавек’;
- 2) размеркаваць у іерархічнай паслядоўнасці ФА, што адлюстроўваюць само паняцце “чалавек”, а таксама тыя ФА, якія так ці інакш суадносяцца з гэтым паняццем;
- 3) даследаваць структуру семантыкі і семантычныя ўзаемасувязі ФА старабеларускай мовы, аб’яднаных у межах кожнай фразеасемантычнай групы (далей ФСГ), а таксама кожнай фразеасемантычнай падгрупы (далей ФСПГ), якія ўтвараюць ФСП “чалавек”;
- 4) узнавіць месца і ролю вобраза чалавека ў фразеалагічнай карціне свету беларусаў;
- 5) суаднесці і параўнаць прадстаўленасць фразеасемантычнага поля ‘чалавек’ у старабеларускай і сучаснай беларускай мовах.

Матэрыялам даследавання паслужылі 1364 ФА, аб’яднаныя вакол стрыжнёвага паняцця “чалавек”, што складае 64% ад агульнай колькасці ФА старабеларускай мовы (картатэка аўтара налічвае 2129 ФА старабеларускай мовы).

Першым да вывучэння праблемы чалавека па дадзеных мовы звярнуўся расійскі мовазнаўца У.У. Вінаградаў. У 1946 годзе ён апублікаваў невялікі артыкул пад назвай “Из истории слова личность в русском языке до середины XIX в.”. У ім у тэзіснай форме былі адлюстраваны асноўныя этапы развіцця ўяўленняў аб чалавеку ў расійскай нацыянальнай свядомасці. Шлях да асэнсавання феномена чалавека ляжыць не праз прыродазнаўчыя навукі, а праз натуральныя мовы. Прыродзе падпарадкоўваецца фізічны чалавек, але яна нічога не ведае пра яго духоўную асобу. Мова, а не прырода, стала для чалавека “домам быцця” (М. Хайдеггер).

Наша эпоха – пачатак ХХІ ст. – характарызуецца нераўнамерным развіццём навук: назіраецца рэзкі скачок тэхнічнай цывілізацыі і вельмі маруднае развіццё гуманітарных навук, асноўным прадметам якіх з’яўляецца чалавек у яго праявах і дзеяннях, думках і эмоцыях. Цывілізацыя дазволіла стварыць магутныя сілы знішчэння самога чалавека, а гуманітарныя навукі пакуль не здольны яго выратаваць, бо не валодаюць дастатковымі ведамі, каб зразумець чалавека і зрабіць дасканалымі яго паводзіны. Сучасны вобраз мыслення тэхнагеннай цыві-

лізацыі нарадзіў прымітыўную мову прагматычнага мыслення. Зусім не такім быў вобраз мыслення чалавека, у прыватнасці, беларуса перыяду XIV–XVIII стст.

Звернемся да этымалогіі слова *чалавек*. Ёсць некалькі тэорый адносна яго паходжання: 1) *Сёловѣкъ* ці скарачаная форма – *сьловѣкъ. Першая частка – *сёло-* – збліжаецца з *челядь*, далей – са старажытна-індыйскім *kulam* “сям’я, род”, грэчаскім *tribloj* “натоўп”, ірландскім *cland, clan* “патомкі, род”, літоўскім *kiltis, kiltis* “род”. У другой частцы прасочваецца роднаснае літоўскае *vaikas* “хлопчык, дзіця”, латышкае *vaiks* – тое ж, старажытна-прускае *waiix* “слуга”; 2) ад стараславянскага *целовече*, складаецца з двух слоў, *цело* – цэлае, *вече* – збор, т.е. ‘сабранае ў цэлае, у адзінае’ т.е. чалавек ёсць жывая істота, якая аб’ядноўвае ў сябе адначасова цэла, душу, дух; 3) чело – цэлы – здаровы; -век – сіла; значыць, які мае поўную сілу¹¹.

У тлумачальным слоўніку беларускай мовы лексема *чалавек* падаецца ў чатырох значэннях: 1) ‘грамадская істота, якая мае высокаарганізаваны мозг, валодае мысленнем, маўленнем, здольнасцю вырабляць прылады працы і мэтанакіравана выкарыстоўваць іх для ўздзеяння на навакольны свет’; 2) ‘муж, мужчына’ ў размоўным стылі; 3) ‘асоба як выражэнне высокіх маральных і інтэлектуальных рыс, духоўных якасцей’; 4) ‘слуга ў тракціры, рэстаране’. У слоўніковым артыкуле прыводзяцца ФА з кампанентам чалавек: *боскі (божы) чалавек* з паметай устарэлае, *добры чалавек, малады чалавек, наш чалавек, свой чалавек* і інш.¹². Як бачым, сучасная моўная свядомасць не ўлічвае трыадзінства чалавека, гарманічнай цэласнасці духа, душы і цэла. Для таго, каб чалавек быў сапраўды высокаарганізавай асобай, яму патрэбна клапаціцца аб развіцці духу, душы і цэла. Вядома, што духоўны пачатак у чалавеку першасны, таму і клопат аб ім павінен быць самым значным і каштоўным. Гэтую неабходнасць добра разумелі нашы продкі. Помнікі старабеларускага пісьменства XIV–XVIII стст. пераканаўча сведчаць аб успрыняцці чалавека як гарманічнага трыадзінства духа, душы і цэла, таму іерархічнае ўпарадкаванне кампанентаў структуры ФСП “чалавек” мэтазгодна прадставіць у наступным выглядзе:

¹¹ А. Г. Преображенский, *Этимологический словарь русского языка*, Москва 1959, т. 2, с. 12–84.

¹² *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*: у 5 т., Мінск 1984, т. 5, с. 289.

1. Мікраполе “чалавек як духоўная асоба”:
  - 1.2. ФСГ “вера”
  - 1.3. ФСГ “праўда” / “няпраўда”;
  - 1.4. ФСГ “любоў” / “нянавісьць”;
  - 1.5. ФСГ “адказнасць” / “безадказнасць”;
  - 1.6. ФСГ “дабро” / “зло”;
  - 1.7. ФСГ “жыццё” / “смерць”.
2. Мікраполе “чалавек як душэўная асоба”:
  - 2.1. ФСГ “пачуцці, эмоцыі”;
  - 2.2. ФСГ “інтэлект”.
3. Мікраполе “чалавек як грамадская асоба”:
  - 3.1. ФСГ “ваенная сфера”;
  - 3.2. ФСГ “судовая сфера”;
  - 3.3. ФСГ “грамадска-палітычная сфера”;
  - 3.4. ФСГ “сямейнае жыццё”.

Неабходным канстытуентам у складзе поля выступае ядро, якое ідэнтыфікуе значэнне полевага ўтварэння. Ядром з’яўляецца мікраполе “чалавек як духоўная асоба”. Цэнтр поля прадстаўлены мікраполем “чалавек як душэўная асоба”, перыферыя – мікраполем “чалавек як грамадская асоба”.

Ядро поля – мікраполе “чалавек як духоўная асоба” – аб’ядноўвае ў сабе 11 ФСГ: “вера”, “праўда” / “няпраўда”, “любоў” / “нянавісьць”, “адказнасць” / “безадказнасць”, “дабро” / “зло”, “жыццё” / “смерць”.

ФСГ “вера” налічвае 55 ФА: *сь правою вѣрою, слўжити верою и правдою, на вере, говорити верою витезскою, держати веру и правду, доведати ся веры и правды, верою своею обовязати і інш.* Многія з ФА маюць у сваім значэнні сему ‘Бог’: *рабѣ вожий, раба божага, пристўпити къ вере, внимати Богү, жыти з Христом, знати Бога, жити ү законе albo вѣре і інш.* ФА са значэннем ‘вераваць Богу’ ўтвараюць варыянтныя рады: *пристўпити къ вере, пристўповати къ вере, пристўповати къ Богү, пристўповати до веры; внимати Богү, внимати Господү; а таксама сінанімічны рад – жыти з Христом, жити ү законе albo вѣре, знати Бога, богомыслный животъ (житие) вьрати: досконалши⁹ ест способъ жития тых которые не толко живот богомыслны⁹ в розъмышланию и молитве пред себе беруть. але теж працюиты (Зб. 255, 1776, сяр. 17 ст.).* ФА дадзенай падгрупы ўступаюць у антанімічныя адносіны паводле семы ‘наяўнасць веры’/‘адсутнасць веры’, напрыклад, *знати Бога (господа) – не знати бога (господа)* і інш.

У ФСГ “вера” уваходзяць наступныя ФА паводле марфалагічнай прыналежнасці:

міласць’ -wers ‘праўдзівы, сапраўдны, верны’, ст.-ірл. *fir* ‘праўдзівы’, лац. *verus* ‘іспінны’. Такім чынам, зыходным значэннем лексема *вера* з’яўляецца сема ‘іспіна, праўда’ суадносна з залежнай ад яе семай ‘клятва, прысяга ў вернасці, праўдзівасці’¹⁵.

З канца XIV ст. ужываецца ФА съ правою вѣрою ‘з верай у справядлівасць сваёй справы’: коли бы который непріятель своею силою облегла тотъ исный градъ Галичь, тогда тотъ исный воевода, и братъ его... имають исъ правою вѣрою... города боронити (АЗР, I, 23, 1388). У пач. XVI ст. зафіксаваны ФА на вере ‘сапраўды’: а потом менела⁹ царъ грецки⁹ ѳчиниши зъ еллины примире и ходилъ самъ на вѣре до мѣста и напоминал царя Приама (Тр. гіст., 696); говорити верою витезскою ‘даваць цвёрдае слова, даваць слова гонару’: а то вѣ говорю вѣрою витезскою: коли мнѣ тебе дал король марко, не хочю поехати без тебе (Трыст., 92),

У складзе многіх ФА ўжываюцца поруч лексемы *вера* і *праўда*, што надае ўстойліваму выразу моцную канатацыйную ацэнку: служити верою и правдою ‘служыць верай і праўдай’: дѣлаалъ онъ то, служачи вѣрою и правдою своему господарю (АЗР, V, 36, 1637), доведатиса веры и правды ‘упэўніцца, пераканацца ў вернасці і праўдзівасці’: коли довѣдалася Ижота вѣры и правды Брагинины, она ей дала ласку большую нижъ первеи (Трыст., 126).

З канца XV ст. у старабеларускіх тэкстах ужываюцца ФА са значэннем ‘клятва на вернасць, прысяга на вернасць’: держати веру и правду ‘прытрымлівацца клятвы, прысягі’: то певно вѣдаите: иже не имаеть быти вѣрено ни одно слово чоужим людем. бо и мы насъ взяли многіе пѣнази а вплавитые. а не тако говорили какъ есмо ихъ наоучли. albo было нам вѣроу а правдоу держати albo оучномъ иссвым (Пак. Хр., 36), верою своею обовязати ‘паручыцца клятвай, прысягай’: коли во⁹селкови сварно и василе⁹ галицки⁹ вѣрою своею обовязали и за безпеченство прирекли, далса намовит и ехал з ними до володымера (Стрыйк., 5276). У антанімічных адносінах да ФА держати веру и правду, верою своею обовязати знаходзіцца ФА переступивъ свой словъ (Вил., 7) ‘парушыць клятву’.

Вышэй абазначаныя ФА не захаваліся ў сучаснай беларускай мове.

ФСГ “праўда” уключае ў сябе каля 23 ФА з семай ‘праўдзівы’: съ правым сердцам, легкий добрый человек, з семай ‘справядлівасць справядлівості даладзі, правьдою тврьдою і інш.

¹⁵ Н. М. Шанский, Т. А. Боброва, *Этимологический словарь русского языка*, Москва 1994, с. 36.

Сюды ўваходзяць ад’ектыўныя ФА, якія ўказваюць на якасную характарыстыку чалавека: **съ правым сердцам** ‘чыстасардэчны, правый’, **легкий добрый человек** ‘чалавек з дадатнымі якасцямі’: **вы, къ Барашу** **приставивши легкого доброго человека своего, съ правдою твердою, съ тыми речьми и съ присагою, и съ присежънымъ листомъ къ намъ** **вворзе коли пришлете** (КЗ, 339, 1481); дзейслоўныя ФА, якія характарызуюць паводзіны чалавека: **правомъ обыходитиса** (правне **обыходитисе**) ‘дзеінічаць па праўдзе, згодна з законам’; **справедливости доглядати** ‘кантраляваць, сачыць за выкананнем справядлівасці’; **держати веру а правду** ‘служыць верай і праўдай’; **дати правду** ‘прысягнуць, паклясціся’; субстантыўныя ФА: **путь правды** ‘правільны жыццёвы шлях’; **богъ наставляетъ на путь правды** (КІ, 9); **правда крепкая** (**твердая**) ‘моцная клятва, абяцанне’: **на семъ на всемъ даль есмъ правду крепкую брату своему** (ПГ, I, 53, 13, 1387); прыслоўныя ФА: **въ** (**во, ү**) **правду** ‘справядліва’: **чинит нѣмцев все оу правду и оу вѣсѣх и оу торговли и во всѣм торговомъ дѣлѣ** (ПГ, I, 80, 1399); **по правде** ‘тое, што і **въ правду**’: **мікѣла ѡтповедал иж бы не по правдѣ на него жаловал** (Вісл., 32).

У бінарнай апазіцыі да ФСГ “праўда” знаходзіцца ФСГ “няпраўда” (27 ФА): **солгати на свою глову, высати съ палца, мылити очи, окривити уста, подвоити речъ і інш.**

У тых выпадках, калі ілжывасць становіцца звычайнай формай паводзін, яна выступае як характарыстычная якасць асобы. У адносінах да такой асобы скарыстоўваліся ФА **языкъ лживый, ходити кривоустьемъ** ‘ілгаць, хлусіць’: **Чакъ невѣчтывин мѣж криведнын ходитъ кривоустьемъ** (Зб. 262, 95б), **глядети криво и слепо** ‘мець няправільны погляд на што-небудзь’: **Ты такъ криво и слѣпо на мене гледишь такъ и на боги свои** (Пралог 17 ст., 530) і інш. Для прыведзеных ФА характэрна, як правіла, адмоўная канатацыя і стылістычная афарбоўка неадабрэння. Сэнсава-вызначальнымі кампанентамі выступаюць тут прыметнікі **кривый, стеклый**, у семантыцы якіх выяўляецца негатыўная ацэнка.

ФА **высати съ палца** ‘выдумаць’: **знати же тое совѣ с палца выссал, а правдою того довести не можетъ** (Апакр. 1598, 1776) ужываецца ў сучаснай беларускай мове са зменай дзейслоўнага кампанента **высмоктваць з пальца**: *Навука павінна мець запатрабаваныя практыкі, прастор. Базу для эксперыметаў. Безумоўна, калі там, у інстытутах, будуць высмоктваць вывады з пальцаў ... Калі мы не дамо ніводнай комплекснай задачы...* (Шамякін)¹⁶.

¹⁶ І. Я. Лепешаў, *Слоўнік фразеалагізмаў*: у 2 т., т. 1, с. 259.

У сінанімічныя адносіны ўступаюць ФА мылити очи; очи оморочити; замымати очи, водити за носъ, закидати сѣти ‘уводзіць у зман, ашукваць каго-н.’. Фразеалагічнымі сінонімамі з’яўляюцца адзінкі са значэннем ‘схлусіць, сказаць няпраўду’: окривити уста, предавати ложь, презъ ногу кинѹти, о зельживости приправити, подвоити речъ, ричью двоити, помкнѹти на робачкѹ, показовати кѹркѹ на костеле.

ФСГ “любоў” аб’ядноўвае 17 ФА, многія з якіх уступаюць у сінанімічныя адносіны. Так сема ‘любіць’ аб’ядноўвае ФА быти межи собою в любви, любовь брати, входить в приазнь, вчастность чинити, за доброго мети, дати честь, не выдати в обиду, правица товаришства.

Вышэйшай формай праяўлення любові з’яўляецца ахвяраванне сваім жыццём, што прадстаўляюць наступныя сінанімічныя ФА са значэннем ‘ахвяраваць сабой’: класти голову (горло, дүшү), горьла не литовати, дати дүшү (животъ).

ФСГ “любоў” уступае ў апазіцыйныя адносіны з ФСГ “нянавісьць”: кинѹти камень первымъ (первымъ), о легкость приправити, зводити зъ розүмѹ, възнати рѹкѹ (возложить рѹце, оцзнати рѹкѹ, рѹкѹ подносити, воздвигнѹти рѹце, възстиягнѹти рѹкѹ, протиягнѹти рѹкѹ).

ФСГ “адказнасць” уключае ў свой склад 19 ФА: брати на себе, пороботаци своемѹ словѹ, доконати слова, додержати слова, держать слово, держати въ докончанье, держати терминъ (рокъ). Значэнне ‘на сваю адказнасць’ рэалізавала ФА на рѹки, які распаўсюджваўся факультатыўным словам свои і выкарыстоўваўся з прыфразеалагічным словам дати (взяти): *А затымъ дей панъ Валентынъ Ганъцевичъ того подданного ... пойманного ... възжъ на свои рѹки* (АВАК, XXVI, 332, 1586), якая захавалася ў сучаснай мове: *Дзядзька ўзяў на свае рукі пляменніка* (Т. Хадкевіч).

ФСГ “дабро” (17 ФА) характарызуе адносіны чалавека да іншых людзей: люди добрые, за доброго мети, добрый розүмъ держати, добрый человекъ, злости не знающий.

Са значэннем ‘аказаць міласць, праявіць прыхільнасць, добразычлівасць у адносінах да каго-небудзь’ ужываўся ў старабеларускай мове фразеалагізм ласкѹ вчинити (учинити). Пры гэтым у складзе яго форма вінавальнага склону ад назоўніка ласка спалучаецца як з інфінітывам, так і з формамі прошлага часу адзіночнага ліку (толькі мужчынскі род), так і множнага ліку 2-й асобы множнага ліку загаднага ладу гэтага дзеяслова: *Какъ сваю ласкѹ вчините и жалобанье, то вы ведаете* (КЗ, 363, 1484); *Ино оны, выслухавши ... въ томъ есмо имъ ласкѹ нашѹ вчинили* (Арх. ЮЗР, 1, 1509); *Ижъ бы его милость ласкѹ свою вчинилъ* (РКП, 359, 1529); *попъ билъ намъ чоломъ, абыхмо ласкѹ нашѹ въ*

томъ ўчынили (АСД, V, 15, 1609). Адначасова замест вчинити (ўчыніти) у якасці апорнага слова адзначанага фразеалагізма ўжываўся дзеяслоў **вделати** (ўделати) не толькі ў зыходнай форме, але і ў форме прошлага часу множнага ліку: **И били намъ чоломъ ... ижъ быхмо ласкү нашү ўделали а тые две дворища, ... имъ на хлебокормление и на службе земской дали** (РКП, 119, 1556); **Билъ есми чоломъ ... ижъ бы ихъ милость рачили мне ласкү вделати** (АСД, VI, 33, 1566); **абыхмо ласкү нашү ўделали и на то еми нашъ листъ дали** (АВК, XXIV, 336, 1569). Шэраг фразеалагізмаў з дзеясловам **найти** ў якасці апорнага слова і назоўнікам **ласка** ў форме вінавальнага склону адзіночнага ліку ўжываліся для выражэння значэння ‘ўдастоіцца чыйго-небудзь прызнання’. Гэта такія ФА як **найти ласкү, найти ласкү передъ очима, найти ласкү въ очахъ: И реклъ: господи еслим нашол ласкү во очах твоих. не минай слуги твоего** (Біблія, 44); **Пое зась нашол ласкү предъ господемъ** (Бельск., 8); **рекла естер, еслим ласкү наша перед очма твоима** (Біблія, 162); **и реклъ ижков, еслим нашол ласкү в очах твоих теде приими малый дар з рүкъ моих** (Біблія, 24); **В во всихъ людей мелъ ласкү во очах** (Тр. гіст., 67 б). Сучаснай беларускай мове яны невядомы, а вось у сучаснай польскай мове ўжываецца ФА *znaleźć łaskę w czyichś oczach*¹⁷.

Улічваючы, што ФСГ “зло” (22 ФА) з адмоўнай канатацыяй больш магутная ў колькасных адносінах, чым са станоўчай канатацыяй, наяўнасць ФА, суаднесеных з вызначанай характарыстыкай чалавека, будзем лічыць пацвярджэннем успрыняцця гэтай якасці як нежаданага.

Людзі-паклёпнікі атрымалі характарыстычнае найменне ў старабеларускай мове **злыи жыки: чого и право вѣхъ народовъ допущаетъ, зансте и намъ, словеснымъ и розумнымъ и волнои кондиции будчимъ, на таковыи злыи жыки не пристонитъ быти нѣ могли** (Палін., 318, 1621). З адценнем адмоўнай ацэнкі, асуджэння гэтая ФА бытуе і ў сучаснай мове: *А яшчэ злыя языкі казалі, што ва ўсе гэтыя гады не было такога, каб Хадоська падышла к якой маладзіцы, у каторай грудное на руках*. (Мележ)¹⁸.

Чалавек, які дзейнічае наперакор праўдзе, ствараючы вобраз праведніка, параўноўваўся з крывадушным ваўком, што адлюстравана ў ФА **волкъ въ ввчомъ вденю** ‘кывадушны чалавек, які хавае дрэнныя намеры, учынкi пад маскай дабрачыннасці’: **стережитесь лъживыхъ пророкавъ, которие приходатъ къ вамъ въ одежахъ овчихъ, внѣтри пакъ сѣт**

¹⁷ *Wielki słownik polsko-rosyjski*: w 2 t., Warszawa – Moskwa 1988, t. 1, s. 406.

¹⁸ І. Я. Лепешаў, *Слоўнік фразеалагізмаў*: у 2 т., т. 2, с. 597.

волки драпежныє (Цяп. 1580, 9). Гэтая адзінка дайшла да нашага часу і ўжываецца амаль без зменаў у сучаснай беларускай мове: *Не, з гэтым ваўком у авечай шкуры трэба паводзіць сябе інакш.* “Маладосць”¹⁹. Пра няшчырага чалавека гаварылі, што ён мае кривыі языкъ: падзенне криваго языка, іаковы той онъ же на колзкости падаецъ, такоже и падзенне злыхъ скоро придетъ (Скар. 1646–1648. ІС, 32б) ці кривое сердце: умерзенье гднь кривыи срдца и вола его полныи пѣти (Зб. 262, 98б), а таксама раздвоеныі языкъ ‘пра ілжывага чалавека’: тыми часы дѣхъ ст дал указню зстѣпѣючи показали мовит роздвоеные языки вѣ днаниахъ ... Аплве много шбецали пнѣ языком а потом мало (Зб. 261, 153б).

ФСГ “смерць” (27 ФА) падзяляецца на дзве падгрупы: ФСПГ (12 ФА) “насільнае перарыванне жыцця” (на палъ битъе, вѣити на палъ, взойти на крестъ, горломъ карати (караный), добыти смерти, исложити голову), ФСПГ (15 ФА) “смерць, як натуральны фізіялагічны працэс” (вкѣсити смерти, выпѣстити дѣшѣ (дѣха), доконанье живота, зыйти зъ сего (зъ того) света, зыйти з живота, испѣстити дѣхъ, розделенье дѣшы съ теломъ, зъ свѣтомъ (тѣломъ) розстатиса. Адзінкі ФСПГ “смерць, як натуральны фізіялагічны працэс” уступаюць у сінанімічныя адносіны паміж сабой: са значэннем ‘памерці’: вкѣсити смерти, взяти конецъ, выпѣстити дѣшѣ (дѣха), зойти зъ света, зыйти зъ сего (зъ того) света, зыйти з живота, испѣстити дѣхъ, предати дѣшѣ въ адъ (въ рѣце бога, господѣ богѣ), смерть претерпети, принати конецъ (живота), розвизане звязковъ света сего, розвизатиса зъ теломъ, зъ свѣтомъ (тѣломъ) розстатиса, зашѣити въ богѣ; са значэннем ‘смерць’: ворота смертныє, доконанье живота, зейстѣе з (зъ, съ) сего (того) света (жытня), исходъ дѣши, исходъ живота, розвизане звязковъ света сего, шстатній моментъ, шстатная година, шстатная дорога, вѣкѣштое шпочиванье, вечный покой і інш.

У бінарнай апазіцыі да ФСГ “смерць” знаходзіцца ФСГ “жыццё” (58 ФА), якая аб’ядноўвае ў сабе 4 ФСПГ: ‘жыццё як пачатак’ (12 ФА) (вывести въ животъ, настѣпити на светъ, вывести зъ ѣтробы), ‘жыццё як выбар’ (10 ФА) (богомшыслый животъ, маннѣ ешти), ‘жыццё як фізічны стан чалавека’ (8 ФА) (жштейское море), ‘жыццё як вечнае існаванне’ (28 ФА) (до вѣчного живота пойти).

Старажытны беларус успрымаў жыццё і смерць як неразрыўныя паслядоўныя, узаемаабумоўленыя з’явы. Натуральная і зразумелая для сучаснай моўнай свядомасці ідэя смерці як канца існавання не знаходзіць адлюстравання ў ФА старабеларускай мовы. Смерць фізічная

¹⁹ І. Я. Лепешаў, *Слоўнік фразеалагізмаў*: у 2 т., т. 1, с. 213.

адчыняе дзверы ў вечнае жыццё, што выяўляецца ў ФА до вѣчнаго живота пойти: когда с того свѣта пойдутъ который добре са справовали, до вѣчнаго живота, и свѣтлости невымовной, абы са з Ангелами радовали (Варл., 676), параўн. ФА ў сучаснай мове: *адыходзіць у вечнасць* ‘паміраць’: *Адыходзяць у вечнасць людзі, без якіх птушыныя спевы – не спевы...* “ЛіМ”²⁰. Аднак такую магчымасць можна страціць, калі чалавек не паспее за час жыцця фізічнага пакаяцца ва ўсіх грахах: **потерати вечный животъ** ‘пазбавіцца бессмяротнасці, страціць магчымасць трапіць у рай’: **съ всихъ нагоршаа казнь естъ, иже вси нечистиі естли са не покають животъ вѣчный собѣ потѣрають** (Будны, 86). Вера праз Святое Пісанне ва ўваскрашэнне Сына Богага пасля наступлення фізічнай смерці адлюстравана ў ФА **зъ (отъ) мертвыхъ встати (восстати, повстати, ұстати)** ‘уваскрэснуць’: **Гсдь нашъ... три дни лежачи въ гробѣ всталъ зъ мертвыхъ** (Зб. вып., 95 б), ва ўваскрашэнне ўсіх памерлых хрысціян у вызначаны час – **ФА встанье з мертвыхъ, встанье мертвыхъ: так и въ по встаню з мертвыхъ, все члонки встанутъ, же и волосъ не згинетъ какъ естъ писано** (Мак., 65). Таму няма ФА, якія б адлюстроўвалі страх перад смерцю, бо старажытны светапогляд быў арыентаваны на хрысціянскае веравучэнне.

Мікраполе “чалавек як душэўная асоба” прадстаўлена ФСГ “пачуцці, эмоцыі” і “інтэлект”.

ФСГ “пачуцці, эмоцыі” аб’ядноўвае тры падгрупы: “душэўнае перажыванне, боль”, “душэўная ўзрушанасць, усхваляванасць”, “гнеў, абурэнне, незадаволенасць”.

ФСПГ “душэўнае перажыванне, боль” прадстаўлена 7 ФА: дзеяслоўнымі **вити грѹди (перси)** ‘выражаць смутак, распач, раскаянне стукваючы сябе ў грудзі’, **витиса в перси** ‘біць сябе ў грудзі ў распачы, каяцца ў чым-н.’, **выпускати слезы** ‘плакаць’, назоўнікавай **вितье в перси** ‘выражэнне смутку, распачы, раскаяння стуканнем сябе ў грудзі’. Да сучаснай беларускай мовы дайшла старабеларуская ФА **витиса в перси** – *біць сябе ў грудзі* кардынальна змяніўшы сваё значэнне: ‘вельмі настойліва даводзіць што-н.; запэўніваць у чым-н.’. Атрымліваецца, што свядомасць старажытнага беларуса была накіравана на душэўнае раскаянне, распач, на шкадаванне здзейснага. Душа чалавека тады адкрыта шукала Богага збаўлення. Свядомасць жа сучаснага беларуса накіравана на адстойванне свайго, праяўляецца эгацэнтрычная свядомасць.

²⁰ Тамсама, с. 72.

ФСПГ “душэўная ўзрушанасць, усхваляванасць” (16 ФА) уключае канструктыўна-колькасныя варыянтныя адзінкі са значэннем ‘імкнучца ў думках да чаго-н.’: **сэрцёмъ бегати, сэрцём и мыслию бегати**; марфалагічныя – са значэннем ‘ад усяго сэрца, ад душы’: **зъ глўбокого сэрца, зъ глўбокости сэрца, зъ глўбокости сэречное**. Большасць ФА дадзенай падгрупы маюць кампанент **сэрца** або **дўша**, напрыклад: **взойти на сэрце** ‘ўявіцца’, **вложити в сэрце** ‘прыняць блізка да сэрца’, **войти в сэрце** (дўш) ‘напоўніць сэрца, пранікнуць’, **впасти в сэрце** (дўш) ‘усхваляваць, узрушыць’ і інш. Да сучаснай мовы дайшлі ФА *ўвайсці ў сэрца (душу)* ‘глыбока ўсхваляваць, стаць прадметам разважанняў, роздуму і пад.’: *О, Радзіма! Ты разам з вясною ў маё сэрца ўвайшла назаўжды*. (Прыходзька); *з глыбіні сэрца* ‘чыстасардэчна, з найлепшымі намерамі’: – *Дык трэба ж нешта рабіць, Казічак..., – вырваліся з глыбіні душы словы. – Як жа ты думаеш жыць далей?*. У сучаснай беларускай мове з кампанентам *сэрца (душа)* ужываецца больш за 100 ФА, што значна пашырае дадзеную ФСПГ “душэўная ўзрушанасць, усхваляванасць”.

ФСПГ “гнеў, абурэнне, незадаволенасць” (7 ФА): **нав’ісити чело** ‘выявіць незадаволенасць, нахмурыцца’; **волчий зўбъ показати (ўказати)** ‘выявіць сваю агрэсіўнасць’, **впадати в гневъ** ‘страчваць чыю-н. прыхільнасць’, **взяти великую васнь** ‘моцна пасварыцца з кім-н.’. Дадзеныя адзінкі не захаваліся ў сучаснай беларускай мове.

Да ФСГ “інтэлект” адносяцца ФА, якія абазначаюць асноўныя катэгорыі і ўласцівасці чалавечай свядомасці, мыслення, увагі, усведамлення і памяці, а таксама якія характарызуюць чалавека з пункту погляду яго разумовых здольнасцей, накопленых ведаў і інтэлектуальных станаў. Дадзенай групе належыць 35 ФА, што разбіваюцца на тры падгрупы: “працэс назапашвання ведаў” (12 ФА): **вкўсिति ўчениѡ, датъе науки, в розўмъ вложити**; “разумовая дзейнасць” (16 ФА): **передъ себе внимане брати, добрый розўмъ держати, розважити речь, великий (вынеслый, глўбокий) розўмъ, мети собе (в собе) достаточное розмышление, внимати себе**; “захаванне набытых ведаў” (7 ФА): **держати на ўме**. Да сучаснай беларускай мовы пералічаныя адзінкі не дайшлі.

Мікраполе “чалавек як грамадская асоба” прадстаўлена ФСГ “ваенная сфера”, “судовая сфера”, “грамадска-палітычная сфера” і “сямейнае жыццё”:

ФСГ “сфера ваеннай дзейнасці” уключае ў сябе чатыры падгрупы: “пачатак ваенных дзеянняў”, “працэс вайны”, “канец ваенных дзеянняў”, “вынікі ваенных дзеянняў”.

ФСПГ “пачатак ваенных дзеянняў” (14 ФА) аб’ядноўвае ўстойлівыя спалучэнні з працэсуальнай дамінантай: **выезжати на войнѹ** ‘пачынаць ваенныя дзеянні супраць каго-н.’, **выйти на войнѹ** ‘прыняць удзел у бітве’, **давати битвѹ** ‘уступаць у бой’, **пўскати войнѹ** ‘распачынаць ваенныя дзеянні’, **впўстити мечь** ‘развязаць бойку’, **вызвати на рўкѹ** ‘выклікаць на паядынак’. Многія з іх маюць лексічныя варыянты, напрыклад, **выехати на валькѹ (войнѹ, битвѹ)** ‘выступіць на бой з ворагам’, **войнѹ поднести (сточити, творити)** ‘пачаць ваенныя дзеянні’, **идти (встўпити, стати) противѹ** ‘пачаць ваенныя дзеянні’; марфалагічныя – **выезжати (выехати) на герць** ‘пачаць ваенныя дзеянні’, камбінаваныя – **ўбиратисѡ (оўбиратисѡ) ў(во) зброн (изброн)** ‘узбройвацца’ і інш.

ФА дадзенай падгрупы актыўна ўступаюць у сінанімічныя адносіны. Сінанімічны рад са значэннем ‘пачаць ваенныя дзеянні’ налічвае 12 ФА: **на конь всѣсти, выехати на войнѹ, выйти на войнѹ, пўскати войнѹ, выехати на герць, встўпити противѹ, войнѹ поднести (сточити, творити), принти изгоном** і інш. Фразеалагізм **на конь всѣсти: штожь ты брать нашь слышавшы тўю нашѹ пригодѹ, противѹ нашего неприжтелѡ на конь всѣль єси** (АЗР, 1, 212, 1500) сустракаецца не толькі ў беларускіх пісьмовых помніках, яго выявілі даследчыкі агульнаўсходнеславянскай фразеалогіі (А. Г. Ломаў, Г. А. Селіванаў, Н. Г. Самойлава, Л. У. Каламіец). Ён утварыўся ў выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння. З вайсковым звычаем звязана ФА **выезжати (выехати) на герць** ‘выступаць супраць ворага, праціўніка’.

У большасці сваёй канстытуенты ФСПГ “пачатак ваенных дзеянняў” перажылі працэс архаізацыі, напрыклад, **выехати на валькѹ, выйти на войнѹ** і інш. Некторыя, семантычна трансфармаваўшыся, ужываліся ў XVII–XVIII стст., напрыклад, **выезжати (выехати) на герць, впўстити мечь, вызвати на рўкѹ** і інш., але да сучаснай беларускай мовы не дайшлі.

ФСПГ “працэс вайны” (17 ФА) характарызуецца аб’яднаннем устойлівых спалучэнняў з працэсуальнай дамінантай: **высадити з конѡ** ‘збіць праціўніка’: **крўжки делити** ‘змагацца на пэўнай тэрыторыі, адведзенай для паядынку’, **поле ставити (полемъ ставитисѡ)** ‘даць бой, бітву, выступіць супраць ворага на адкрытым месцы’ **поле держати (держывати)** ‘весці вайну з поспехам’, **очи лўпити (собе)** ‘весці міжусобную вайну’; **проваженье войны** ‘вядзенне вайны’ і інш. ФА дадзенай падгрупы ўступаюць у варыянтныя адносіны, напрыклад, словаўтваральнымі варыянтамі выступаюць **поле ставити – полемъ ставитисѡ, поле держати – поле держывати**; канструктыўна-колькаснымі – **ўчинити бои и сечѹ – ўчинити бои и сечѹ еликѹю, валки чинити – валки великие чинити** і інш.,

а таксама – у сінанімічныя. Сінанімічны рад са значэннем ‘ваяваць, змагацца’ ўключае 8 ФА: **дати вигвѣ**, **ўчинити сечѣ**, **ўчинити бои и сечѣ** (**великую**), **валки** (**великие**) **чинити**, **бою доказати**. Для дадзеных ФА не было патрэбы ва ўжыванні ў наступных стагоддзях, таму яны падпалі пад працэс архаізацыі.

ФСПГ “канец ваенных дзеянняў” вылучаецца невялікім колькасным паказчыкам, усяго тры ФА: **сложите ружье** ‘спыніць ваенныя дзеянні’, **выехати з валки** ‘пакінуць поле бою’, якія не знайшлі свайго адлюстравання ў будучым.

ФСПГ “вынікі ваенных дзеянняў” (13 ФА) прадстаўлена дзеяслоўнымі ФА, якія ўступаюць паміж сабой у адносіны лексічнай варыянтнасці, напрыклад, **презь** (**черезъ**) **мечъ опоновати** (**взъжти**) ‘заваяваць’, **поле** (**горѣ**) **взяти** ‘перамагчы’ і сінаніміі, напрыклад, са значэннем перамагчы’ ўтваралі сінанімічны рад ФА **плац отримати**, **поле** (**горѣ**) **взяти**, **копие прислонить**.

Большасць ФА гэтай падгрупы перастала ўжывацца, некаторыя, семантычна трансфармаваўшыся, перайшлі ў XVII ст. (**брати горѣ** ‘перамагаць у спрэчцы’).

ФСГ “судовая сфера”;

ФСПГ “віды пакаранняў” (12 ФА) абазначаюць тагачасныя разнавіднасці пакаранняў: **каменное метание** ‘пакаранне смерцю праз біццё каменнем’, **предати мечю** ‘пакараць смерцю’, **предати во вечный огонь** ‘адаць агню, спаліць’, **предати на распятие** ‘распяць’, **предати на смерть** ‘пакараць смерцю’, **горла тягнути** ‘прыводзіць да смяротнага пакарання’. Адзінкі дадзенай падгрупы ўступаюць у варыянтныя адносіны, напрыклад, марфалагічнымі варыянтамі з’яўляюцца ФА **предати во вечный огонь** – **предати огневи вечному**, лексічнымі – **взяти голову** – **взяти горло** і інш.

Дадзеная падгрупа характарызуецца сінанімічнымі адносіны паміж сваімі канстытуентамі. Так, сінанімічны рад са значэннем ‘пакараць смерцю’ ўтвараюць 8 ФА: **предати мечю**, **предати на смерть**, **взяти голову** (**горло**), **горла збавити**, **горломъ карати**, **горла тягнути** і інш. Да сучаснай мовы дадзеныя адзінкі не захаваліся.

ФСПГ “судовы працэс” аб’ядноўвае 47 ФА (**поставити очи на очи** ‘правесці вочную стаўку’, **присагнути на бои** ‘даць на судзе прысягу, што не ўдзельнічаў у бойцы або збіванні каго-н.’, **пустити на порѣкѣ** ‘дапусціць да паручыцельства’, **вынати лицомъ** ‘забраць крадзеныя рэчы пры сведках’, **на голое словное реченье** ‘бяздоказна, без сведкаў’, **кгвалтовною рѣкою** ‘гвалтам, беззаконна’, **по правѣ** ‘законна’, ‘забойства’, **моцна речъ** ‘важная прычына нез’яўлення ў суд’ і інш.), многія з якіх

уступаюць у сінанімічныя адносіны. Так, сінанімічны рад утвараюць 6 ФА са значэннем ‘падаваць справу ў суд, судзіца’: **жалобу чинити** (учинити), **в право заводитисѣ**; **потжгати до соудовъ** (до права). На адносіны варыянтнасці ўказваюць ФА, што выступаюць словаўтваральнымі варыянтамі: **поступокъ права** (правный), фанетычнымі – **на голое реченье** (реченье) **слова**, **крываваж** (крываваж) **причына** і інш.

ФСГ “грамадска-палітычная сфера” мае ў сваім складзе дзве ФСПГ “уладарыць” і “страціць уладу”, якія выступаюць як апазіцыйныя паміж сабой.

ФСПГ “мець уладу” (6 ФА) і “страціць уладу” (7 ФА) аб’ядноўваюць працэсуальныя канстытуенты: **исправити власть** ‘ажыццявіць упраўленне’, **приложить руку** ‘мець уладу над кім-н.’, **взъти къ рукамъ** (до руку) ‘авалодаць, атрымаць ва ўладанне, прысвоіць’; **выпустити зъ mocy** ‘страціць уладу (над чым-н.)’, **отпустити руку** ‘страціць уладу’, **выпускати зъ mocy и владностм** ‘траціць уладу над чым-н.’ і інш.

Адзінкі ФСПГ “мець уладу” і ФСПГ “страціць уладу” уступаюць паміж сабой у антанімічныя адносіны: **взъти къ рукамъ** (до руку) ‘авалодаць, атрымаць ва ўладанне, прысвоіць’ – **выпустити зъ mocy** ‘страціць уладу (над чым-н.)’; **приложить руку** ‘мець уладу над кім-н.’ – **отпустити руку** ‘страціць уладу’; **брати къ рукамъ** ‘браць ва ўладанне’ – **выпускати зъ mocy и владностм** ‘траціць уладу над чым-н.’ і інш.

У ФСГ “сямейнае жыццё” (20 ФА) увайшлі ў асноўным дзеяслоўныя ФА: **водити жену** ‘ажаніцца, мець жонку’, **жити закономъ** ‘жыць у шлюбе’; **бракъ дежти** ‘жыць у цесным саюзе’, **жити в стане малженскомъ** ‘быць мужам і жонкай’, **мешкати законне** ‘жыць у шлюбе’, **ити замужъ** ‘уступаць у шлюб’, **злүчитисѣ малженствомъ**, **злүчитисѣ в станъ малженский** ‘узяць шлюб’, **зыйтисе въ станъ малженский** ‘уступіць у шлюб’; радзей – назоўнікавыя: **законнаѣ жона** ‘законная жонка, замужняя жанчына, пры заключэнні шлюб з якой бы спраўлены царкоўны абрад вячання’, **законное малженство**, **пошлюбенье** ‘законны шлюб’, **законный мужъ** ‘законны муж’. Многія адзінкі дадзенай групы ўступаюць у сінанімічныя адносіны, напрыклад са значэннем ‘жыць у шлюбе’ ўжываліся наступныя ФА: **жити закономъ**, **бракъ дежти**, **жити в стане малженскомъ**, **мешкати законне** і інш. Фразеалагічную варыянтасць маюць наступныя адзінкі: **злүчитисѣ малженствомъ** – **злүчитисѣ в станъ малженский** (канструктыўна-колькасныя варыянты), **злүчитисѣ в станъ малженский** – **зыйтисе въ станъ малженский** (лексічныя варыянты) і інш. Дадзеныя ФА не захаваліся ў сучаснай беларускай мове.

Наяўнасць значнай колькасці адзінак са значэннем ‘шлюбныя адносіны’ ўказвае на каштоўнасцю характарыстыку шлюбных адносін

паміж мужчынай і жанчынай. ФА *злоє ложе* ‘няшлюбныя зносіны’ выступае з ацэнкай неадабрэння. Узаемаадносіны паміж жанчынай і мужчынай па-за шлюбам лічыліся злосным заганам у тагачасным грамадстве.

Аналіз адпаведных ФА паказаў, што ступень і характар удзелу паняцця “чалавек” ва ўтварэнні фразеалагічнага значэння ў старабеларускай мове поўнасьцю вызначаецца народным уяўленнем. Інакш кажучы, фразеалогія адлюстроўвае не толькі і не столькі спецыялізаваныя ўяўленні, колькі найўныя народныя. Фразеалагізмы старабеларускай мовы ФСП “чалавек” сведчаць аб чалавеку як найвялікшай каштоўнасці з багатым унутраным светам. Рэлігійна-філасофскі погляд на чалавека перыяду XIV–XVI стст. адлюстроўвае дастаткова высокі ўзровень ацэнкі яго існасці, жыццядзейнасці, прызначэння ў свеце. Свет – гэта не космас, які немагчыма зразумець, а Бог, які разумеецца як носьбіт глыбокіх ісцін, эталон прыгажосці, дасканаласці, дабросці і стваральніцтва. Таму праблема чалавека ўключала ў поле сваёй увагі духоўнасць і асэнсаванасць духоўнага жыцця, а таксама яго ўзвышанасць над эмпірычнай паўсядзённасцю. Сярэднявечча адзначана моцным уздзеяннем хрысціянскага светабачання на ўсе бакі жыцця людзей, тым больш – на жыццё духоўнае.

У выніку амаль двухвяковай перарванасці пісьмовых традыцый беларуская мова страціла большасць ФА з агульным значэннем ‘чалавек’. З ядзернай часткі мікраполя “чалавек як духоўная асоба” зніклі адзінкі ФСП ‘вера’, ‘праўда’, ‘дабро’, ‘любоў’, засталіся некаторыя адзінкі ФСП ‘няпраўда’ (*высмоктваць з пальца, замыльваць вочы, за нос вадзіць і інш.*), ‘зло’ (*злыя языкі, воўк у авечай скурцы*), ‘смерць’ (*адыходзіць у вечнасць*), з цэнтральнай часткі – мікраполя “чалавек як душэўная асоба” – адзінкі ФСП “пачуцці, эмоцыі” (*біць сябе ў грудзі, увайсці ў сэрца (душу), з глыбіні сэрца і інш.*). У сучаснай беларускай мове з кампанентам *сэрца (душа)* ужываецца больш за 100 ФА. Гэта азначае, што сучаснаму беларусу ўласцівы душэўныя перажыванні, хваляванні, непакой душы ў большай ступені, чым старажытнаму продку. Старажытны светапогляд быў скіраваны на пошук спакою ў малітве, раскрыцці сваёй унутранай існасці перад Богам, на духоўнае ўдасканаленне. Такім чынам, сучасны беларускі народ перажывае крызіс веры, якая абазначае ўпэўненасць у нябачным, што прывяло да страты адзінства, цвёрдасці, устойлівасці і нязменнасці.

Перарыванне ў гісторыі развіцця беларускай літаратурнай мовы, фарміраванне сучаснай беларускай літаратурнай мовы на аснове вус-

най народнай творчасці (дзе дамінавалі паганскія вераванні, звычкі, святы, абрады) прывяло да страты першапачатковага значэння многіх канстытуентаў ФСП “чалавек”. Вялікія страты, бясспрэчна, нанесла атэістычная палітыка, якая будавалася на станоўчых прыцыпах (прапаведавала калектыўнасць, працавітасць, роўнасць, справядлівасць і г.д.), але без веры ў Бога яна не змагла ўтрымацца, стаць ідэальнай. А так як асобе і грамадству патрэбна ідэальная перспектыва развіцця, то ідэі хрысціянскай маралі з’яўляюцца ідэальнымі, а значыць надзённымі, а збядненне каштоўнасных духоўных арыенціраў можа прывесці да краху любую асобу і любую краіну.

Спіс скарачэнняў крыніц

- АВК – Акты, издаваемые Виленскою археологическою комиссиею для разбора древних актов: в 39 т. – Вильна. Т. 2. – 1867. – 380 с.
- АЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею: в 5 т. – СПб: в типографии Э. Праца. Т. 1. – 1846. – 420 с.; Т. 4. – 1853. – 333 с.
- Алекс. – Александрья пачатку XVII ст. Рукапіс Дзяржаўнай публічнай бібліятэкі імя М.Я. Салтыкова-Шчадрына.
- АСД – Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси: в 11 т. – Вильна: Печатна Губернского Правления. Т. 1. – 1867. – 379 с.
- Бельск. – Летаписецъ то есть кроиника, з розных многих а досветчных авторов и историков диалектом руским есть зложона («Хроника» М. Бельскага пачатку XVII ст.). Рукапіс Дзяржаўнай публічнай бібліятэкі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына, Ф. IV. 688.
- Бер. саб. – Описание и оборона събору руского берестейского. – Вильня. – 1597.
- Будны – Катихисісь для детокъ хрїстианскихъ языка русского коротко выложена. – Клецк. – 1562.
- Бяр. – Лексиконъ славеноросскій именъ толкованіе, Всечестным отцемъ Кір Памвою Берындоею ... згромаженный. – Куцеін. – 1653.
- Варл. – Гисторія албо правдiвое выписаніе ст. Іоанна Дамаскіна, о житіи святых преподобных отецъ Варлаама і Осафа и о наверненю індіянъ. – Куцеін, 1637.
- Карп. – «Казанье двое Л.Карповіча». – Еўе. – 1615.

КВЗС – Кніга Віцебскага земскага суда 1533–1540 гг. Рукапіс Цэнтральнага дзяржаўнага архіва старажытных актаў, фонд 389, кн. 228.

Мак. – Духовныи беседы святого отца нашего Макария пустелника египетского ... – Вільня. – 1627.

Пралог – Пралог XVII ст. Рукапіс Дзяржаўнай бібліятэкі СССР імя У. І. Леніна, фонд 256, № 325, лл. 484–685 б.

Скар. – «Бивлия руска» выдання Ф. Скарыны 1516–1519 гг.

Ст. 1566 – Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г. Рукапіс Дзяржаўнай публічнай бібліятэкі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына, Ф. II. 34.

Чэцця – Чэцця 1489 г. Рукапіс Бібліятэкі Акадэміі навук УССР, ДА/415л.

STRESZCZENIE

Tematem artykułu jest frazeologiczno-semantyczne pole wyrazu „człowiek” w języku starobiałoruskim. W wyniku badania eksperymentalnego, w którym posłużono się metodą pola frazeologiczno-semantycznego określono integralne i dyferencjalne sememy znaczenia frazeologicznego, co pozwoliło na uporządkowanie elementów składowych pola, wskazanie na jego rdzeń, centrum i peryferie. Ponadto opisano semantyczny charakter łączenia poszczególnych jednostek wewnątrz grup i podgrup, wskazano na możliwość łączenia takich zjawisk leksykalnych, jak synonimia, zmienność, antonimia, przeanalizowano proces dziedziczenia i zanikania starych jednostek frazeologicznych we współczesnym literackim języku białoruskim. Autorka artykułu podjęła na nowo zagadnienie miejsca i roli obrazu człowieka w językowej świadomości Białorusinów epoki staroruskiej i porównała go z obrazem współczesnym.

Słowa kluczowe: frazeologizmy języka starobiałoruskiego, metoda pola frazeologiczno-semantycznego, synonimia, zmienność, antonimia, współczesny język białoruski, jednostki frazeologiczne.

SUMMARY

The method of phraseological-semantic field is used in the article. On the basis of the method, phraseological units referring to the notion of ‘man’ are singled out and characterized. Firstly, the integral and differential semes of phraseological

meaning are revealed, parts of the field are arranged, its main body, the center and the periphery are pointed out, the semantic character of the phraseological units' combination within semantic groups and subgroups are discussed. Secondly, the author discusses the possibilities to link such lexical phenomena as synonymy, variability and antonymy within phraseological-semantic groups and subgroups, the continuity and the loss of the old phraseological units in modern Belarusian literary language.

Key words: phraseological units in the Old Belarusian language, the method of phraseological-semantic field, synonymy, variability, antonymy, modern Belarusian language, linguistic-culture studies.